

Renata Bura

JĘZYKI ŁUŻYCKIE

WIADOMOŚCI OGÓLNE

Języki łużyckie należą do zachodniej grupy języków słowiańskich. Są to dwa bliskie sobie języki: język dolnołużycki (*dolnoserbska rěc, dolnoserbščina*) i górnołużycki (*hornjoserbska rěč, hornjoserbščina*). Posługuje się nimi mniejszość słowiańska zamieszkująca teren Dolnych i Górnych Łużyc we wschodnich Niemczech (administracyjnie landy Brandenburgia i Saksonia). Języka dolnołużyckiego używają Łużyczanie mieszkający w okolicach Chociebuża (niem. Cottbus), zaś górnołużyckiego – mieszkający w okolicach Budziszyna (niem. Bautzen).

Pierwsza pisemna wzmianka o Łużyczanach pojawia się w 631 roku w *Kronice Fredegara*, w której mowa o Derwanie, księciu Serbów (Surbi). W XV wieku zaczęto używać określenia *Lusatia Superior* (Górne Łużyce) i *Lusatia Inferior* (Dolne Łużyce).

Dolni i Górni Łużyczanie (w języku polskim używa się również nazw Serbołużyczanie i Serbowie łużyccy) sami nazywają się Serbami (głuż. *Łužiscy*) *Serbja*, dłuż. *(Łužyske) Serby*). Nazwy niemieckie to *Sorben* i *Wenden*, przy czym ta druga, starsza nazwa odnosi się dziś do Dolnołużyczan (pierwotnie stanowiła ogólne określenie sąsiadujących z Niemcami Słowian, zaś w czasach hitlerowskich miała ona negatywną konotację). Dotychczas niewyjaśniona została kwestia pokrewieństwa Serbów łużyckich i Serbów zamieszkujących Bałkany. Prawdopodobnie nazwa rozwinęła się w tych językach niezależnie, choć nie brak hipotezy o wspólnych przodkach wszystkich Serbów, którzy rozdzielili się na dwie grupy.

Liczba użytkowników języków dolno- i górnołużyckiego jest trudna do ustalenia. Od wielu lat zmniejsza się bowiem stan liczebny ludności łużyckiej. Dane demograficzne dotyczące liczebności Łużyczan w Saksonii i Brandenburgii z około 1987 roku mówią o 67 tysiącach. Podobne informacje znajdziemy w różnych źródłach encyklopedycznych, które podają, że łączna liczba Łużyczan wynosi około 60 tysięcy, w tym około 40 tysięcy stanowią Górnołużyczanie, a około 20 tysięcy Dolnołużyczanie.

Tymczasem z badań przeprowadzonych w latach 1993–1995 wynika, że w różnym stopniu język dolnołużycki znało zaledwie 7 tysięcy osób, z czego ponad 60% użytkowników tego języka miało wówczas przynajmniej 60 lat. Dziś więc niewiele jest młodych osób (w wieku do 40 lat) z biegłą znajomością tego języka wyniesioną z domu. Również dane encyklopedyczne dotyczące liczby użytkowników języka górnołużyckiego wydają się znacznie zawyżone. Szacuje się, że w różnym stopniu język ten zna około 25 tysięcy osób, a kilkanaście tysięcy deklaruje pochodzenie łużyckie, ale nie rozumie języka. Na taki stan niewątpliwie wpływa fakt, iż języki łużyckie funkcjonują w sytuacji powszechnego bilingwizmu łużycko-niemieckiego. Tego stanu rzeczy nie poprawia też to, że zarówno Konstytucja Brandenburgii, jak i Saksonii gwarantuje Łużyczanom jako mniejszości prawo do zachowania własnej tożsamości oraz do pielęgnowania języka, kultury i tradycji w życiu publicznym, a także do ich przekazywania w szkołach. Łużycanie mają bowiem zagwarantowaną naukę języka łużyckiego na wszystkich poziomach edukacji: przedszkola, szkoły podstawowej i średniej (w tym dwa licea: w Budziszynie i Chociebużu) oraz na uniwersytecie – Instytut Sorabistyki na Uniwersytecie w Lipsku. Niestety, tylko w kilku szkołach podstawowych i średnich na Górnych Łużycach język górnołużycki jest językiem wykładowym (szkoły typu A), zaś w pozostałych szkołach górnołużyckich oraz w szkołach dolnołużyckich język łużycki jest przedmiotem nauczania (szkoły typu B).

Od kilkunastu lat podejmuje się próby przeciwdziałania dalszej asymilacji Łużyczan. W roku 1998 na Dolnych Łużycach, w celu rewitalizacji języka, wprowadzono projekt *WITAJ* polegający na nauce języka dolnołużyckiego już w przedszkolu, zarówno dzieci z rodzin mieszanych, jak i niemieckich. Projekt zakłada kontynuację nauki języka w szkole podstawowej. Wyniki jednak nie są zadowalające. Projekt jest realizowany również na Górnych Łużycach. Ponadto w roku szkolnym 2001/2002 wprowadzono projekt *2plus*, zmierzający do dwujęzycznej aktywności uczniów nieznających języka łużyckiego.

HISTORIA JĘZYKA LITERACKIEGO

Okres starszy

W X wieku państwo niemieckie wraz z podbojem militarnym plemion słowiańskich na terenie Łużyc prowadzi chrystianizację tych terenów. Jak donoszą źródła historyczne, w X–XIII wieku kilku biskupów nauczyło się języka łużyckiego i wygłaszało kazania po łużycku. W tym czasie przełożone też zostały niektóre teksty religijne. Należy też przypuszczać, że w późniejszym okresie, w związku z włączeniem Łużyc do ziem czeskich (lata 1319–1367), księża posługiwali się rękopisami czeskich tekstów liturgicznych.

Najstarszy pisany dokument łużycki pochodzi jednak z około 1500 roku i jest to formuła przysięgi mieszczan budziszyńskich:

Ja prisaham Bohu a našemu nejgnadnjejšemu knjezu knjezu... krali čěskem a jeho gnadže džědžicóm a wšicknym potomnym kralóm čěskim, burgermajstru a radže toho města Budyšina, wěrný, poslužny a podany być wednje a w nocy, hdyž ja wot nich napominan budu, a při radže stać w wšicknych wěcach, kotare woni za lěpše póżnaju, jich lěpše pytać a jich hórše wobwarnować, tak jak mi Bóh pomóz a jeho swjate słowo.

Początki piśmiennictwa łużyckiego przypadają na okres reformacji. W drugiej połowie XVI wieku ukazują się pierwsze drukowane książki łużyckie. W roku 1574 wychodzi *Katechizm* Albina Mollera (1541–1618), uważany za pierwszą drukowaną książkę w języku dolnołużyckim. Pierwsza książka górnołużycka to wydany w 1595 roku *Katechizm* Wjaclawa Warichiusa (1564–1618), będący tłumaczeniem *Katechizmu* Marcina Lutera. Sam Luter, choć popierał ideę szerzenia wiary w językach narodowych, miał negatywny stosunek do Łużyczan. Znacznie większe znaczenie dla powstania ruchu wydawniczego na Łużycach pod koniec XVII wieku miały ośrodki pietyzmu wspierające działania Łużyczan.

Od tej pory aż do końca XVIII wieku piśmiennictwo łużyckie – zarówno drukowane, jak i rękopiśmienne – miało przede wszystkim charakter religijny. Były to tłumaczenia *Biblii* oraz inne teksty religijne. Miały one największy wpływ na rozwój i kształtowanie się łużyckich języków literackich. W tym okresie pojawiają się również prace o charakterze normatywnym: słowniki oraz łacińsko- i niemieckojęzyczne traktaty ortograficzne i gramatyki, zawierające łużycki materiał językowy. W sumie od połowy XVII do połowy XIX wieku powstało 19 gramatyk, z czego zaledwie jedna trzecia nie ukazała się drukiem.

Niekiedy również teksty o charakterze religijnym poprzedzone są przedmową, w której autor zamieścił zasady pisania i czytania, na przykład wspomniany już Warichius. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na fakt, iż w historii języków łużyckich widać ścisły związek między przekładami *Biblii* a opracowaniami normatywnymi.

Początkowo (do końca XVII wieku) piśmiennictwo łużyckie reprezentuje dialekt danego autora. Na przykład wymieniony wyżej *Katechizm* Mollera spisany został w dialekcie zachodniodolnołużyckim, a przekład Warichiusa – w dialekcie lubijskim. Stopniowo jednak w piśmiennictwie łużyckim zaczyna się zaznaczać przewaga pewnych dialektów. Na wybór dialektu w religijnym piśmiennictwie górnołużyckim nakładały się kwestie wyznaniowe. Dolne Łużyce były wyłącznie protestanckie. Na przełomie XVII i XVIII stulecia utrwaliła się dominacja trzech dialektów:

- choćbuskiego (piśmiennictwo dolnołużyckie);
- budziszyńskiego (piśmiennictwo górnołużyckich protestantów);
- kulowskiego (piśmiennictwo górnołużyckich katolików).

Dialekt chociebuski stał się podstawą języka dolnołużyckiego za sprawą przekładu *Nowego Testamentu* Jana Bogumiła Fabriciusa (1681–1741) z 1709 roku (w XVIII i XIX wieku ukazało się jeszcze 10 wydań tego przekładu). Wcześniej, bo już w roku 1548, przekładu *Nowego Testamentu* na język dolnołużycki (dialekt z okolic Żar) dokonał Mikołaj Jakubica (pierwsza połowa XVI wieku). Przekład ten pozostał jednak w rękopisie i jako taki nie miał wpływu na rozwój języka literackiego. Natomiast język *Nowego Testamentu* Fabriciusa został skodyfikowany przez Johanna Gottlieba Hauptmanna (1703–1768) w roku 1761 w pierwszej drukowanej gramatyce dolnołużyckiej. Przed Hauptmannem próbę kodyfikacji tego dialektu podjął w 1650 roku Jan Chojnan (1616–1664), autor rękopiśmiennej gramatyki. Dialektem tym posłużył się również w 1796 roku Jan Bjedrich Fryco (1747–1819) w swoim przekładzie *Starego Testamentu*.

Dialekt budziszyński dominował w piśmiennictwie religijnym górnołużyckich protestantów i stał się jego podstawą. Jest to przede wszystkim zasługa Michała Frencla (1628–1706), który w roku 1670 wydał przekład *Ewangelii według św. Mateusza i Marka*, a następnie w 1706 przekład całego *Nowego Testamentu*. Ważne znaczenie dla normalizacji tego dialektu miało opublikowanie w 1721 przez Jurija Mateja (1652–1732) gramatyki kodyfikującej ten wariant języka górnołużyckiego. Najważniejszym czynnikiem sprawczym rozwoju języka literackiego protestantów górnołużyckich, a jak się później okaże również ważnym elementem powstania wspólnego górnołużyckiego języka literackiego, było wydanie w 1728 roku przez zespół czterech pastorów pełnego przekładu *Biblii* (do roku 1905 ukazało się jej 11 wydań).

Dialekt kulowski, na którym w piśmiennictwie religijnym oparli się górnołużyccy katolicy, został skodyfikowany w 1679 w pierwszej drukowanej gramatyce górnołużyckiej Jakuba Ticina (1656–1693). Do rozwoju katolickiego wariantu języka literackiego przyczynił się Jurij Hawstyn Swętlík (1650–1729), autor *Perykop* (1690), *Słownika łacińsko-górnołużyckiego* (1721) oraz pełnego przekładu *Biblii* (1688–1707), który nie ukazał się jednak drukiem.

Podsumowując, od XVIII wieku na terenie Łużyc funkcjonują trzy języki literackie: język dolnołużycki i dwa warianty języka górnołużyckiego.

Wiek XIX

Powstanie jednolitego języka górnołużyckiego wiąże się z odrodzeniem narodowym. Do tej pory istniały dwa niezależne warianty: protestancki i katolicki. Stopniowo zmieniała się jednak polityka językowa; w piśmiennictwie religijnym katolików kulowska podstawa języka zastąpiona została przez dialekt okolic Chróścic. Dialekt ten posiadał więcej cech wspólnych z dialektem budziszyńskim (protestanckim), dając tym samym szansę na językowe zjednoczenie Górnołużyczan. Nadal istniały jednak duże różnice w ortografii: katolicy wzorowali się na

pisowni czeskiej, protestanci zaś mieli ortografię opartą na pisowni niemieckiej. Wspólną cechą pisowni był gotycki kształt liter (*szwabacha*).

Istotny przełom nastąpił w XIX wieku, kiedy to w 1847 roku założono Macierz Łużycką – *Maćica Serbska* (dolnołużycka *Mašica Serbska* powołana została w roku 1880). To właśnie z jej inicjatywy skodyfikowano jednolity (bezwyznaniowy) język górnołużycki oparty głównie na dialekcie budziszyńskim. Zadecydowały o tym zapewne dwa czynniki: dłuższa tradycja literatury protestanckiej oraz większy udział łużyckich protestantów w odrodzeniu narodowym.

Zadania kodyfikacji języka z polecenia *Maćicy Serbskiej* podjął się Křesćan Bohuđer Pful (1825–1889). Skodyfikował on język górnołużycki niemal na wszystkich jego poziomach: ortografii, wymowy, gramatyki i słownictwa. W roku 1866 ukazuje się jego *Słownik górnołużycki*, będący jednocześnie słownikiem przekładowym górnołużycko-niemieckim. Słownik prezentuje leksykalne bogactwo literackiej górnołużycczyny: obejmuje przede wszystkim słownictwo języka ludowego, ale nie brak w nim również neologizmów i zapożyczeń z języków słowiańskich (głównie czeskiego). Pful stworzył podstawy słownictwa specjalistycznego. Równie ważna jest jego wydana rok później gramatyka, *Laut- und Formenlehre der oberlausitzisch-wendischen Sprache. Mit besonderer Rücksicht auf das Altslawische* (1867). Kodyfikuje w niej fonetykę i morfologię górnołużycką.

Z największą krytyką spotkała się reforma ortografii. Macierz Łużycka opowiedziała się i propagowała na łamach rocznika „Časopis Maćicy Serbskeje” tzw. pisownię analogiczną. Nazwa wiąże się z tym, że stworzona ona została przez analogię do pisowni innych języków słowiańskich (przede wszystkim czeskiej i polskiej) opartych na alfabecie łacińskim. Istotną zmianą było również to, że starą ortografię fonetyczną zastąpiono etymologiczną (np. zamiast *łowa* zaczęto pisać *hłowa*). Pisownię zaproponował Jan Arnošt Smoler (1816–1884), który zastosował ją w swoich zbiorach pieśni ludowych. Zwolennikiem pisowni analogicznej był również Michał Hórník (1833–1894), kodyfikator i unifikator literackiego języka górnołużyckiego.

Nową ortografię krytykowali głównie protestanci i, mimo iż zaakceptowało ją wielu pisarzy, w piśmiennictwie religijnym protestantów do roku 1937 dominowała *szwabacha*. Ostatecznie została ona wyparta przez pisownię analogiczną dopiero po II wojnie światowej.

Można jednak uznać, że zakończenie procesu normalizacji jednolitego języka górnołużyckiego dokonało się w latach sześćdziesiątych XIX wieku. Nie udało się natomiast połączyć języków dolno- i górnołużyckiego. W drugiej połowie XIX stulecia pojawiła się, co prawda, idea językowego zbliżenia Łużyczan na podstawie języka górnołużyckiego, ale została ona odrzucona przez inteligencję dolnołużycką. Na Dolnych Łużycach nadal posługiwano się więc językiem dolnołużyckim opartym na dialekcie chociebuskim. Rozwój dolnołużyckiej normy literackiej przebiegał jednak pod silnym wpływem języka górnołużyckiego. Również Arnošt Muka (1854–1932), kodyfikator normy dolnołużyckiej, opierał się na normie górnołużyckiego języka literackiego. Jego najważniejsze prace to histo-

ryczna gramatyka dolnołużycka (*Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen (niederlausitzisch-wendischen) Sprache*, 1891) oraz *Słownik dolnoserbškeje rěcy a jeje narěcow* (1911–1928), który obszernie prezentuje leksykę tamtych czasów, zawiera jednak tylko słownictwo występujące w dialektach oraz piśmiennictwie. Muka wprowadził również termin *dolnoserbška rěč* (język dolnołużycki). Przez analogię utworzono termin *hornjoserbška rěč* (język górnołużycki). Obecnie obu terminów używa się w literaturze naukowej.

Ostatecznie na Łużycach ukształtowały się dwa języki literackie: dolnołużycki i górnołużycki. Tendencje rozwojowe języków łużyckich kształtują się pod wpływem ówczesnego puryzmu językowego, którego najwyraźniejszym przejawem jest unikanie germanizmów i wzbogacanie słownictwa o zapożyczenia z innych języków słowiańskich, głównie z czeskiego. Dziewiętnastowieczny puryzm powodował również pojawianie się w języku wielu kalk semantycznych i strukturalnych.

Wiek XIX, a przede wszystkim okres odrodzenia narodowego, przynosi kolejną istotną zmianę w piśmiennictwie łużyckim, która powoduje, że literackie języki łużyckie rozwinęły się w języki literackie będące w stanie sprostać nowym zadaniom. Otóż, zaczyna wzrastać udział piśmiennictwa o charakterze świeckim. Przede wszystkim wychodzi prasa. Pierwsze dzienniki pojawiają się już na początku XIX wieku. W latach 1809–1812 wychodzi w Budziszynie pierwszy łużycki dziennik „Serbski powědar a kurěr”. W roku 1842 Handrij Zejler zakłada gazetę „Tydženska Nowina”. W 1848 roku ukazuje się jako pierwsza gazeta w języku dolnołużyckim „Bramborski serbski casnik”, poprzednik wychodzącego dzisiaj „Nowego Casnika”.

W tym okresie wzrasta również znaczenie literatury pięknej w piśmiennictwie łużyckim. Najważniejsi poeci i pisarze górnołużyccy to Handrij Zejler (1804–1872), Jakub Bart-Ćišinski (1856–1909), Mikołaj Andricki (1871–1908). Autorzy ci nie tylko wydawali własne utwory, ale przez tłumaczenia przybliżali literaturę innych narodów słowiańskich. Duże znaczenie miało również czasopismo „Łužica” (1882–1836), odzwierciedlające sytuację ówczesnego życia literackiego.

Na Dolnych Łużycach literatura piękna zaczyna się rozwijać dopiero w drugiej połowie XIX wieku. O rozwój literatury dolnołużyckiej zabiegał między innymi Hendrich Jordan (1841–1910), który nie tylko pisał własne utwory, ale przetłumaczył na język dolnołużycki wiersze H. Zejlera. Ważną rolę w zachowaniu czystości języka dolnołużyckiego odegrał poeta Mato Kosyk (1853–1940), który usuwał z języka zbędne germanizmy leksykalne i gramatyczne.

Duże zasługi dla stabilizacji dolnołużycczyzny miał Jan Bjedrich Tešnar (1829–1898), który opracował pod względem językowym i ortograficznym nowe wydanie *Biblii* (1868). Było to ostatnie kompletne wydanie *Biblii* w języku dolnołużyckim.

Okres odrodzenia narodowego to również wzrost zainteresowania własną historią, folklorem i etnografią. Największe zasługi na tym polu miał wspo-

mniany już J.A. Smoler, który wraz z Joachimem Leopoldem Hauptem (1797–1883) wydał dwa tomy *Pieśni ludowych Łużyczan z Górnych i Dolnych Łużyc* (1841–1843), oraz działający na Dolnych Łużycach Arnošt Muka. Muka zbierał i wydawał ludowe pieśni i przysłowia, prowadził badania onomastyczne, szukając w nazwach miejscowych śladów dawnego osadnictwa łużyckiego. W latach 1884–1886 opublikował na łamach „Časopisu Maćicy Serbskeje” *Statystykę Łużyczan*, prezentując nie tylko dane liczbowe, ale również historię germanizacji poszczególnych wsi.

Łużycy pisarze i działacze narodowi pozostali pod wpływem ruchów narodowych w krajach słowiańskich, przede wszystkim zaś pod wpływem atmosfery kulturalno-politycznej ówczesnej Pragi i panujących tam nastrojów słowianofilskich. Od 1709 roku w Pradze istniało Seminarium Łużyckie, kształcące katolickich duchownych, stąd ściślejsze kontakty z tym ośrodkiem. Rozwój ruchu kulturalnego na Łużycach wspierali również Polacy.

W tym czasie w Rzeszy Niemieckiej nasilił się ucisk Łużyczan. Reakcją na to był wzrost świadomości narodowej oraz silniejszy rozwój ruchu kulturalnego. Pod przewodnictwem Arnošta Muki i Jakuba Barta-Čišinskiego uformował się ruch młodołużycki. Na wiek XIX przypadła również pierwsza fala emigracji Łużyczan do Australii i Teksasu, gdzie założyli własne osady, w których mówili swoim językiem.

Początek wieku XX

Wiek XX przyniósł dalszą normalizację łużyckich języków literackich oraz rozwój słownictwa. Za najważniejsze publikacje dolnołużyckie o charakterze normatywnym uznać należy przede wszystkim prace Bogumiła Šwjeli (1873–1948). Starał się on ujednoczyć ortografię i składnię dolnołużycką. W roku 1903 ukazał się jego *Dolnjoserbski pšawopis*, a następnie dwutomowa praktyczna gramatyka dolnołużycka (1906) wraz z ćwiczeniami (1911).

Górnołużyckim dziełem leksykograficznym jest *Niemiecko-górnołużycki słownik encyklopedyczny* Filipa Rězaka (1859–1921), który ukazał się w 1920 roku. Słownik ma, ze względu na puryzm językowy autora, tylko częściowo charakter normatywny: prezentuje zeslawizowaną normę górnołużyckiego języka literackiego. Obejmuje natomiast bogatą terminologię przyrodniczą pochodzenia ludowego. W latach dwudziestych (1927) ukazał się też *Słownik górnołużycko-niemiecki* Jurija Krala (1864–1945).

Do rozwoju języków łużyckich w tym okresie bez wątpienia przyczyniło się powołanie kilku ważnych instytucji łużyckich. W roku 1904 otwarto w Budziszynie Dom Łużycki oraz Muzeum Łużyckie, a w 1912 *Domowinę* – związek skupiający wszystkie stowarzyszenia łużyckie, narodową organizację Łużyczan.

W okresie międzywojennym istotną rolę rozwoju badań nad językami łużyckimi odegrały placówki slawistyczne w Lipsku i Berlinie.

Lata trzydzieste i czterdzieste XX wieku

W tym czasie zasadniczo zmienia się sytuacja języków łużyckich. Dyktatura faszystowska spowodowała odejście z Łużyc części nauczycieli i księży łużyckich. W 1937 roku zdelegalizowano działalność *Domowiny* i innych organizacji łużyckich oraz skonfiskowano Dom Łużycki (został on spalony przez SS w 1944 roku). W kolejnych latach nastąpiły dalsze restrykcje: zakaz wydawania czasopisma „Katolski Posoł”, ostatniej publikacji w języku łużyckim (1939), oraz likwidacja nabożeństw łużyckich (1941).

Po 1945 roku

Po II wojnie światowej odradza się łużyckie życie kulturalne i publiczne. Już 10 maja 1945 roku wznawia działalność *Domowina* (*Domowina* na Dolnych Łużycach rozpoczęła działalność w 1949 roku). W roku 1947 zaczął się ukazywać górnołużycki dziennik „Nowa doba”. W tym samym roku założono łużycką szkołę średnią, obecnie Gimnazjum Łużyckie w Budziszynie (szkoła średnia, obecnie Dolnołużyckie Gimnazjum w Chociebużu, powstała w roku 1952).

Największe znaczenie dla rozwoju języków łużyckich miała jednak uchwalona w 1948 roku przez Parlament Saksonii Ustawa o ochronie praw ludności łużyckiej, gwarantująca Łużyczanom prawo do zachowania własnej tożsamości oraz do pielęgnowania swojego języka, religii, kultury i tradycji. Co ważne, po raz pierwszy w historii Niemiec Łużycanie zostali uznani za mniejszość narodową. Mają oni prawo do używania własnej flagi (niebiesko-czerwono-biała), godła i hymnu. Prawa Łużyczan potwierdziła również Konstytucja NRD z 1949 roku. W latach dziewięćdziesiątych stosowne zapisy dotyczące równouprawnienia Łużyczan znalazły się w Konstytucji Brandenburgii i Konstytucji Saksonii.

Po roku 1945, po wznowieniu łużyckiego życia kulturalnego, języki łużyckie musiały sprostać nowym wymaganiom. W związku z tym, że języki dolno- i górnołużycki zaczęły funkcjonować jako równoprawne w stosunku do języka niemieckiego, wzrósł ich udział w komunikacji publicznej, a zwłaszcza w szkolnictwie.

Ustabilizowanie się sytuacji narodu łużyckiego po II wojnie światowej przyczyniło się do dalszej normalizacji i rozszerzenia zasobu leksykalnego języków łużyckich, choć proces ten nie był już tak żywy jak w wieku XIX i na przełomie XIX i XX. Stopniowo pojawia się coraz więcej internacjonalizmów. Kodyfikację rozpoczęto od ortografii. Od 1949 roku zaczęły obowiązywać *Zasady pisowni łużyckiej*, które opracowała Komisja Reformy Pisowni Łużyckiej powołana przez Macierz Łużycką.

Gwałtowny rozwój języków łużyckich w kolejnych latach wiąże się ze wznowieniem działalności i powołaniem w latach pięćdziesiątych ważnych łużyckich

instytucji narodowo-kulturalnych. Były to między innymi Łużycki Zespół Sztuki Ludowej, Dom Łużyckiej Kultury Ludowej, Dom Łużycki, Muzeum Łużyckie, Łużycka Redakcja Radia NRD, Wydawnictwo *Domowina* oraz Łużycki Teatr Ludowy. *Domowina* organizowała wieczorowe kursy językowe. Informacje o tych kursach, popularne artykuły z zakresu poprawności językowej oraz materiały do nauki języka górnołużyckiego zaczęły się pojawiać w „Nowej dobie” (obecnie popołudniówka „Serbske Nowiny”).

Wraz z założeniem łużyckiego wydawnictwa wzrosła znacznie liczba publikacji. Na szczególną uwagę zasługują prace normatywne. Pierwsze słowniki z początku lat pięćdziesiątych to przede wszystkim dwujęzyczne słowniki kieszonkowe Alfreda Mitaša: dolnołużycko-niemiecki i górnołużycko-niemiecki (i odwrotnie), *Pomocny terminologiski słownik* odpowiednio dla języka dolnołużyckiego (1960) i górnołużyckiego (1957), a także *Górnołużycko-niemiecki słownik* Filipa Jakubaša (1954). Ponadto ukazały się też dwa podręczniki gramatyki po niemiecku: *Zarys gramatyki górnołużyckiej* Pawła Wowčerka (1951) oraz poprawiona *Gramatyka języka dolnołużyckiego* Bogumiła Šwjeli (1952).

Na początku lat pięćdziesiątych powstały dwa ważne instytuty naukowe: w 1951 roku Instytut Łużyckiego Ludoznawstwa w Budziszynie (od 1992 roku Instytut Łużycki), a w roku 1952 Instytut Sorabistyki na Uniwersytecie w Lipsku. Powstanie tych dwóch instytucji przyczyniło się do rozwoju badań w zakresie języków łużyckich oraz do powstania prac normatywnych. W roku 1952 przy Instytucie Łużyckim w Budziszynie powstała Komisja Językowa (później utworzono dwie komisje językowe: dolno- i górnołużycką). Do jej zadań należała, oprócz reformy ortografii, działalność leksykograficzna. W zakresie ortografii komisja opracowała między innymi zasady adaptacji nazw obcych i wyrazów pochodzenia greckiego i łacińskiego oraz ustaliła zastępowanie nagłosowego *kh* przez *ch* (*khodźić* > *chodźić*).

Pierwszymi publikacjami Komisji był opracowany przez Pawła Völkela *Prawopisny słownik hornjoserbskeje rěče* (1970) i jego *Hornjoserbska ortografija a interpunkcija – prawidła* (1974). Słownik ortograficzny Völkela do dziś stanowi górnołużycką normę ortograficzną. Jest to jednocześnie słownik przekładowy górnołużycko-niemiecki. Był on wielokrotnie wznawiany. W roku 2005 ukazało się jego kolejne wydanie opracowane przez Timo Meškanka. Do słownika dołączono najnowsze ustalenia Górnołużyckiej Komisji Językowej w zakresie ortografii, morfologii i interpunkcji.

Język dolnołużycki nadal rozwijał się pod silnym wpływem górnołużycczyzny. Widać to przede wszystkim w zakresie grafiki i ortografii. Po przeprowadzonej w 1952 roku reformie dolnołużycczyzna pod tym względem znacznie zbliżyła się do języka górnołużyckiego. Dotyczy to między innymi zmiany nagłosowego *h* przed *u* i *o* na *w* (np. *hokno* > *wokno*) oraz pisowni „niemego” *w* w nagłosie wyrazów (np. *wšen*, *wcora*). W 1976 roku ukazał się zbiór zasad ortograficznych *Dolnoserbska ortografija a interpunkcija – pšawidła* Manfreda Starosty. Nadal brak jednak specjalnego słownika ortograficznego.

Duże znaczenie w kodyfikacji współczesnego języka dolnołużyckiego ma wydana dwukrotnie (w roku 1976 i 1984) *Niedersorbische Grammatik* Pětša Janaša. Jest to jedyna nowsza gramatyka tego języka i, mimo że powstała ona z myślą o dydaktyce szkolnej, stanowi cenne opracowanie.

Jeśli chodzi o dolnołużyckie prace leksykograficzne, to dopiero w latach dziewięćdziesiątych ukazały się dwa słowniki: niewielkiej objętości *Němsko-dolnoserbški słownik* P. Janaša (1990) oraz obszerny *Dolnoserbško-němski słownik* M. Starosty (1999). Pełnią one funkcję normatywną.

Lata dziewięćdziesiąte stanowią ważny okres w rozwoju języka dolnołużyckiego. Powstaje kilka instytucji ważnych dla kulturalnego i językowego rozwoju Dolnych Łużyc. W 1990 roku otwarto w Chociebużu Dom Łużycki, ruszyła pierwsza audycja telewizyjna w brandemburskiej telewizji (1992), kontynuowana jako miesięczny półgodzinny program w języku dolnołużyckim, a także otwarto Muzeum Dolnołużyckie w Chociebużu (1994). Pod koniec lat dziewięćdziesiątych ruszył też projekt *WITAJ*, mający na celu naukę języka dolnołużyckiego dzieci już w wieku przedszkolnym.

Podobne przeznaczenie jak dolnołużycka gramatyka P. Janaša ma dla języka górnołużyckiego dwutomowy podręcznik gramatyki Hinca Šewca *Gramatika hornjoserbskeje rěče (Fonematika a morfologija – 1968, i Syntaksa – 1976)*. Dziełem o znacznie większej roli w kodyfikacji literackiej górnołużycczyzny jest Helmuta Faski (przy współpracy Frido Michałka) *Gramatika hornjoserbske rěče přitomnosće: morfologia* (1981); w roku 2003 ukazała się opracowana przez H. Faskę jej skrócona i popularna forma *Pučnik po hornjoserbšćinje*.

W zakresie górnołużyckich prac leksykograficznych pojawił się obszerny, opracowany według nowych zasad, dwutomowy *Niemiecko-górnołużycki słownik* (1989–1991). Do tego opracowania nawiązuje i stanowi jego uzupełnienie *Němsko-hornjoserbski słownik noweje leksiki* (2006), opracowany przez Helmuta Jenča, Anję Pohončową i Janę Šołćinę. Słownik odzwierciedla zmiany, jakie zaszły w górnołużyckiej leksyce po roku 1989. Jednocześnie ukazały się fotomechaniczne wydania starszych słowników, na przykład *Słownik górnołużycki* Křescana Bohuwěra Pfula (1968 i 2003), *Słownik górnołużycko-niemiecki* Jurija Krala (1986 i 2003) oraz *Niemiecko-górnołużycki słownik encyklopedyczny* Filipa Rězaka (1987).

Na początku XXI wieku ukazały się kolejne górnołużyckie prace leksykograficzne. Na szczególną uwagę zasługuje opracowany przez Anatolija Ivčenkę i Sonję Wölke *Hornjoserbski frazeologiski słownik*. Wydane w 2004 roku opracowanie jest jednocześnie słownikiem przekładowym górnołużycko-niemiecko-rosyjskim. W 2009 roku na jego podstawie autorzy opracowali, przede wszystkim z myślą o dzieciach, popularną wersję słowniczka frazeologicznego *Wo wćipnych Jěwach a nócnych hawronach*.

Na kompleksowe opracowanie czekają ciągle górnołużycka składnia i słowotwórstwo.

Standaryzacja

W XVIII wieku na terenie Łużyc na podstawie trzech dialektów kształtują się trzy języki literackie: język dolnołużycki (oparty na dialekcie chociebuskim) oraz dwa warianty języka górnołużyckiego – protestancki (oparty na dialekcie budziszyńskim) i katolicki (oparty na dialekcie kulowskim).

O powstaniu dwóch wariantów górnołużyckiego języka literackiego zadecydowała konkurencja między Kościołem protestanckim i katolickim oraz fakt, że to właśnie władza kościelna podnosiła autorytet kodyfikowanej normy. W XIX wieku warianty te na tyle się do siebie zbliżyły, że możliwe było powstanie jednej normy literackiej. Ogromną rolę odegrała założona w 1847 roku Macierz Łużycka, która przyczyniła się do powstania licznych naukowych opracowań języków łużyckich. Ukazują się prace M. Hórnik, K.B. Pfuła, J.A. Smolera, A. Muki i B. Šwjeli. Ponadto z jej inicjatywy przeprowadzono reformę górnołużyckiej ortografii opartej na wprowadzeniu znaków diakrytycznych z innych języków słowiańskich (głównie czeskiego), zastosowaniu łączki i zasad pisowni etymologicznej (tzw. pisownia analogiczna).

W XIX stuleciu, a szczególnie w okresie odrodzenia narodowego, dokonała się jeszcze jedna ważna zmiana. Otóż, do tej pory dominowało piśmiennictwo religijne, natomiast od XIX wieku (na Dolnych Łużycach od połowy XIX wieku) wzrasta znaczenie prasy i literatury pięknej. Nowe funkcje łużyckich języków literackich spowodowały konieczność ujednoczenia nie tylko zasad pisowni, ale również gramatyki, a przede wszystkim poszerzenia zasobu leksykalnego o nowoczesne słownictwo (adaptacja terminów słowiańskich, kalkowanie terminów niemieckich, stosowanie starych terminów łużyckich). To wszystko sprawiło, że języki łużyckie przekształciły się w języki nowego typu.

Nie powiodła się natomiast próba połączenia języków dolno- i górnołużyckiego w jeden łużycki język literacki. Zadecydowały o tym zarówno czynniki wewnętrznojęzykowe (zbyt duże różnice w systemie obu języków), jak i zewnętrznojęzykowe (niechęć dolnołużyckiej inteligencji). Od XIX wieku na terenie Łużyc używano się więc dwóch języków literackich: dolnołużyckiego i górnołużyckiego.

Po II wojnie światowej zmienia się status języków łużyckich. Zostały one uznane za języki narodowe, co przyczyniło się do poszerzenia zakresu ich używania. W latach pięćdziesiątych wprowadzono między innymi dwujęzyczne nazwy wsi i miast, nazwy ulic oraz dwujęzyczne szyldy w instytucjach publicznych i obiektach architektonicznych. Łużyczanie używają też równolegle w rodzinie i środowisku łużyckim dwóch wersji imienia i nazwiska; oficjalnej wersji w języku niemieckim oraz imienia i nazwiska w wersji łużyckiej.

W tych sprzyjających po roku 1945 warunkach rozwija się szkolnictwo łużyckie. Do połowy lat pięćdziesiątych na Górnych i Dolnych Łużycach istniał obowiązek uczęszczania na lekcje języka łużyckiego (co najmniej dwie godzi-

ny tygodniowo). Niestety, z czasem coraz rzadziej przestrzegano tej zasady, co w konsekwencji doprowadziło do spadku liczby osób uczących się języka łużyckiego.

W związku z gwałtownym ożywieniem życia kulturalnego nastąpił dalszy proces kodyfikacji i normalizacji języków łużyckich. Przede wszystkim przyjęto pisownię Macierzy Łużyckiej (tzw. pisownię analogiczną) jako jedyną normę, a także uporządkowano zasady gramatyczne. Powstało wiele prac kodyfikacyjnych, słowników i gramatyk (te dotyczące języka dolnołużyckiego zwykle o mniejszej objętości).

Inaczej wyglądała sytuacja literackiego języka dolnołużyckiego. Na Dolnych Łużycach, wyłącznie protestanckich, nastąpiły po II wojnie światowej istotne, niekorzystne zmiany w strukturze etnicznej, mające znaczenie dla funkcjonowania języka na tym terenie. W związku z zapoczątkowaną już w XIX wieku industrializacją tego regionu (powstanie kopalni odkrywkowych węgla brunatnego oraz budowa elektrowni) zniknęło wiele wsi dolnołużyckich, a ludność przesiedlona została do niemieckojęzycznych miast. Proces ten przyczynił się do asymilacji ludności dolnołużyckiej. Coraz częściej zawierano mieszane małżeństwa. Zjawiska te dotyczą również protestanckich Górnołużyczan mieszkających na pograniczu Dolnych i Górnych Łużyc. W wyniku tych zmian doszło do skurczenia się łużyckiego terytorium językowego.

Język dolnołużycki zachował swą odrębność, mimo że już od XIX wieku podlegał on silnym wpływom górnołużycczyzny. Również po 1945 roku pod wpływem języka górnołużyckiego przeprowadzono zmiany w ortografii i gramatyce dolnołużyckiej. Nigdy jednak nie udało się stworzyć jednolitego literackiego języka łużyckiego.

Obecnie języki łużyckie funkcjonują w sytuacji powszechnego bilingwizmu łużycko-niemieckiego. Znajduje to odzwierciedlenie przede wszystkim w składni i leksyce górno- i dolnołużyckiej. Interferencja języka niemieckiego przejawia się przede wszystkim w kalkowaniu struktur słotwórczych oraz frazeologicznych i składniowych.

Sytuacja językowa na Dolnych Łużycach, mimo prób rewitalizacji dolnołużycczyzny (projekt *WITAJ*), jest bardzo zła. Niewielu młodych ludzi, w tym absolwentów Gimnazjum Dolnołużyckiego w Chociebużu, potrafi czynnie posługiwać się tym językiem.

Lepiej przedstawia się sytuacja języka górnołużyckiego, choć i tu obserwować możemy niepokojące zjawiska. W związku ze zmieniającą się sytuacją demograficzną po zjednoczeniu Niemiec (spadek liczby urodzeń) oraz coraz częstszym zawieraniem małżeństw mieszanych narodowo spada liczba użytkowników tego języka. Dzieci z protestanckich rodzin górnołużyckich lub górnołużycko-niemieckich rzadko znają dobrze język łużycki. Niestety, coraz częściej dotyczy to również dzieci z katolickich rodzin górnołużycko-niemieckich. Wydaje się więc, że na poprawę lub pogorszenie sytuacji językowej na Łużycach najważniejszy wpływ będzie mieć rodzina i jej świadomość odpowiedzialności za edukację ję-

zykową dzieci. Najlepszy nawet program szkolny nie usunie bowiem zaniedbań w tym zakresie z najwcześniejszych lat życia dziecka i nie zmotywuje go do nauki oraz aktywnego posługiwania się językiem łużyckim.

WYBRANE CECHY CHARAKTERYSTYCZNE JĘZYKÓW ŁUŻYCKICH

Języki łużyckie jako należące do grupy językowej zachodniosłowiańskiej mają pewne cechy wspólne z innymi językami należącymi do tej grupy: czeskim, polskim i słowackim. Widać to na przykład w pisowni. W obu językach spółgłoski *č, š, ž* oznaczone są za pomocą tzw. daszka. Za pomocą kreski, tak jak w pisowni polskiej, w obu językach oznacza się *ň* i *ć*, w górnołużyckim również *ó*, zaś w dolnołużyckim *ś, ź, ř*. Ponadto podobnie jak w pisowni polskiej występuje grafem *ł*, a także kombinacje liter *dz, dž, ch*. W obu językach łużyckich występuje znany z pisowni czeskiej grafem *ě*, a w języku górnołużyckim również *ř*. Oba grafemy mają jednak inną wartość fonetyczną niż w języku czeskim.

Ze względu na pewne cechy systemowe język dolnołużycki bliższy jest polszczyźnie, zaś górnołużycki – czeszczynie. Grupa łużycka wykształciła jednak pewne cechy odróżniające ją od innych języków zachodniosłowiańskich. Ponadto w ramach grupy łużyckiej istnieją również cechy odróżniające oba języki.

Cechy wspólne języków łużyckich

Cechy fonetyczne:

- wąska artykulacja psł. *ě* [ɛ]: jest to samogłoska półwysoka przednia napięta realizowana najczęściej jako dźwięk między *i/e* lub przy wolnej artykulacji jako dyftong *ie* na przykład głuż. *lěto* ‘rok’, *hnězdo* ‘gniazdo’, dłuż. *lěto* : *gnězdo*; w głuż. *ě* bywa również wymawiane jako *y*, na przykład w słowach *rěčeć* ‘mówić’, *rěč* ‘mowa, język’; uwaga: dłuż. *ě* może też kontynuować psł. *ę*, na przykład *měso* ‘mięso’ (por. głuż. *mjaso*), por. wymowę *ě* w języku czeskim;
- występowanie bilabialnego (dwuwargowego) w [ɸ], (ortograficznie *w* lub *ŕ*), na przykład *lawka* ‘ławka’ [ɸaɸka], *wowka* ‘babcia’ [ɸoɸka], dłuż. *dawno* ‘dawno’ [daɸno], *problemow* ‘problemów’ [ɸɹoblemoɸ];
- obecność tzw. niemego *w* w nagłosie wyrazów przed spółgłoską, na przykład głuż. *wšitcy* ‘wszyscy’ [šitcy], dłuż. *wcora* ‘wczoraj’ [cora]; w dłuż. „nieme” *w* występuje również przed samogłoskami *u* i *o*: na przykład *wuknuś* ‘uczyć’ [uknuś], *wokno* ‘okno’ [okno], choć czasem w jego miejscu wymawiane bywa *h* [huknuś, hokno];

- występowanie pod wpływem języka niemieckiego uwularnego (języczkowego) *r* [R], które jest częstym wariantem *r* przedniojęzycznego.

Cechy morfologiczne:

- zachowanie w D. l. poj. przymiotników r. żeńskiego nieściągniętych form typu *dobreje*, *noweje* (por. czes. *dobré*, pol. i śl. *dobrej*);
- zachowanie l. podwójnej we wszystkich odmiennych częściach mowy, na przykład głuź. *dwaj dubaj*, *konjej* ‘dwa dęby, konie’, *dwě dobrej dżowce* ‘dwie dobre córki’, *dwě słowje* ‘dwa słowa’, *mój wuknjemoy* ‘my (dwoje) uczymy się’, dłuź. *dwa duba*, *końa* : *dwě dobrej żowce* : *dwě słowje* : *mej wuknjomej*;
- zachowanie form prasłowiańskich prostych cz. przeszłych aorystu i imperfectum (w dolnołużyckim używane są tylko w języku literackim), na przykład głuź. *njesech* ‘niosłem’, *njeseše* ‘niósł’, *donjesech* ‘zaniósłem’, *donjese* ‘zaniósł’, dłuź. *ńasech* : *ńasešo* : *dońasech* : *dońase* (z semantyczno-gramatycznego punktu widzenia formy te pełnią obecnie funkcję form praeteritum).

Wybrane cechy charakterystyczne języka górnołużyckiego

Cechy fonetyczne:

- obecność półwysokiej tylnej samogłoski *ó* [o], wymawianej jako dźwięk pomiędzy *u/o*, przy wolnej artykulacji zbliża się do dyftongu *u^o*, na przykład *tón* ‘ten’ [tɔn];
- identyczna wymowa grafemów *č* i *č̣* [č̣], na przykład *čert* ‘czart’ [č̣ert], *četa* ‘ciotka’ [č̣eta];
- obecność grafemu *ř* wymawianego jako *š* (po *p* oraz *k*, np. *při* ‘przy’ [pši], *kopřiwa* ‘pokrzywa’ [kopšiŋa]), *č̣* (np. *třasč* ‘trząść’ [časč̣]) lub *c* (np. *tři* ‘trzy’ [ci]); por. wymowę *ř* w języku czeskim;
- występowanie tzw. niemego *h* w nagłosie przed spółgłoską i w wygłosie, a także po przedrostku, na przykład *hladač* ‘patrzeć’ [ladač], *čahnyč* ‘ciągnąć’ [čanyč], *twaroh* ‘twaróg’ [twaro], *sněh* ‘śnieg’ [snę], *zhubič* ‘zgubić’ [zubič]; głuź. *h* przed samogłoską przednią często wymawiane jest jako *j* [j], na przykład *drohi* ‘drogi’ [droji];
- obecność aspirowanego (przydechowego) *k* [k^h], realizowanego w piśmie jako *k* (w zapożyczeniach z języka niemieckiego) lub *ch*, na przykład *kofej* ‘kawa’ [k^hofej], *chudy* ‘biedny’ [k^hudy].

Cechy morfologiczne:

- ustalenie się końcówki *-ojo* (w miejsce dawnego *-owje*) w M. l. mn. rzeczowników męskoosobowych, na przykład *nanojo* ‘ojcowie’;
- występowanie plusquamperfectum, cz. przeszłego wyrażającego uprzedniość jednej czynności w stosunku do innej, która także odbyła się w przeszłości, na przykład *Nan jemu ničo dać njemůžeše, dokelž bě po maćernej smjerći tójšto wudawkow nastato* ‘Ojciec nie mógł mu nic dać, ponieważ po śmierci matki pojawiło się (/pojawilo się było) wiele wydatków’; por. staropolski i starosłowacki tzw. cz. zaprzeszły, na przykład pol. *zrobiła była, napisał był*, śl. *bol som urobil*.

Wybrane cechy charakterystyczne języka dolnołużyckiego

Cechy fonetyczne:

- przejście dawnego *'e* w *'a*, na przykład *mjac* ‘miecz’, *wjas* ‘wieś’ (por. głuź. *mječ, wjes*);
- występowanie samogłoski *o* przedstawianej graficznie w słownikach i podręcznikach jako *ó*, a realizowanej w zależności od regionu jako *e* lub *y*, na przykład *wóda* [weda/wyda] ‘woda’, *góla* [gela/gyla] ‘las’ (por. wyżej głuź. *ó*);
- zachowanie psł. *g*, na przykład *noga* ‘noga’, *góra* ‘góra’ (por. głuź. *noha, hora*);
- przejście *č* w *c*, na przykład *cas* ‘czas’, *carny* ‘czarny’ (por. głuź. *čas, čorny*);
- zmiana afrykat *ć, dź* w *ś, ź*, np. *byś* ‘być’, *žiśi* ‘dzieci’ (por. głuź. *być, džeći*); uwaga: *ć* i *dź* występują tylko po głóskach syczących, na przykład *góść* ‘gość’, *na móśće* ‘na moście’, *gwězda – na gwězdze* ‘gwiazda – na gwieżdzie’;
- zmiana grup *tr, pr, kr* w *tš, pš, kš*, np. *tšawa* ‘trawa’, *pšawy* ‘prawy, prawdziwy’, *kšadnyś* ‘kraść’ (por. głuź. *trawa, prawy, kradnyć*);
- stwardnienie *š, ž*, na przykład *šys* ‘szyć’, *Žyd* ‘Żyd’ (por. głuź. *šić, Žid*);
- występowanie miękkiego *ř* w wygłosie lub przed spółgłoską, na przykład *pjakař* ‘piekarz’, *měřšo!* ‘mierzcie!’.

Cechy morfologiczne:

- ustalenie końcówki czasownika 2. os. l. mn. cz. teraźniejszego na *-šo* oraz 2. os. l. mn. trybu rozkazującego na *-šo/-čo*, na przykład *wuknjošo* ‘uczycie się’, *cytašo* ‘czytacie’, *studujšo* ‘studiujcie’, *njasčo* ‘nieście’ (por. głuź. *wuknjeće, čitaće, studujeće, njesće*);
- używanie sześciu przypadków (w zasadzie nie używa się wołacza).

Cechy składniowe:

- zachowanie psł. *supinum* po czasownikach ruchu, na przykład *hys spat* ‘iść spać’, *jědu k nanoju woglědat* ‘jadę odwiedzić ojca’.

Bibliografia

- Cygański, Mirosław, Leszczyński, Rafał, 2002: *Zarys dziejów narodowościowych Łużyczan*, t. 1, *Do 1919 roku*, Opole.
- Dalewska-Greń, Hanna, 2002: *Języki słowiańskie*, Warszawa.
- Jenč, Rudolf, 1954–1960: *Stawizny serbskeho pismowstwa*, t. 1–2, Budyšin.
- Lewaszkiwicz, Tadeusz, 1995: *Zarys dziejów lużyckich przekładów Biblii*, w: *Lużyckie przekłady Biblii. Przewodnik bibliograficzny*, Mariola Walczak-Mikołajczykowa (red.), Warszawa.
- Lewaszkiwicz, Tadeusz, 2004: *Łużycanie po zjednoczeniu Niemiec*, w: *Kulturowe konteksty integracji europejskiej*, Gniezno, s. 213–221.
- Šořta, Jan, Kunze, Pětr, Šěn, Franz, 1981: (red.) *Nowy biografiski słownik k stawiznam a kulturje Serbow*, Budyšin.
- Faska, Helmut, 1998: (red.), *Serbšćina*, seria: *Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, Opole.
- Sławski, Franciszek, 1988: *Języki słowiańskie*, w: *Języki indoeuropejskie*, cz. II, Warszawa, s. 907–1005.
- Šořta, Jan, 1984: *Zarys dziejów Serbołużyczan*, Wrocław.
- Wölkowa, Sonja, 1992: *Serbske gramatiki hač do Pfuloweje Laut- und Formenlehre (1867)*, „Lětopis”, s. 29–35.
- Wrocławska, Elżbieta, 1997: *Nazwy Łużyczan i ich mowy w wybranych językach słowiańskich i innych europejskich*, „Onomastyka i dialektologia”, Warszawa, s. 303–306.
- Wrocławska, Elżbieta, Wyszomirska, Agnieszka, 1996: *Z badań nad historią języków lużyckich (prace z drugiej połowy XX wieku)*, w: *Z historii języków lużyckich*, Helmut Faßke, Elżbieta Wrocławska (red.), Warszawa, s. 13–52.